

Р. О. Литвиненко

Поховання культурного кола Бабине з астрагалами

Серед реліквію поховань бронзового віку вирізняється така категорія знахідок, як таранні кістки копитних [12], що зазвичай серед археологів називаються астрагалами, альчиками, бабками та мають ще багато еквівалентів у різних мовах¹. Астрагали, як неодноразово наголошувалося в археологічній літературі, виступають як самостійна складова поховального приданого і потребують відповідного ставлення з боку дослідників. На відміну, скажімо, від пам'яток зрубно-культурної спільноти, астрагали з пам'яток культурного кола Бабине досі ще не були об'єктом самостійного дослідження, хоча, як буде показано нижче, не менш заслуговують на таку увагу. Саме започаткувати таку роботу відповідно до бабинських старожитностей, зробивши акцент на джерелознавчому аспекті, а тим самим продовжити загальні розробки в означеному напрямку для курганних культур бронзової доби, закликає стаття, що пропонується до уваги. У процесі дослідження було використано наробітки та позитивний досвід, набутий нашими попередниками і колегами [14; 33; 34; та ін.].

Джерельна база. До аналізу автором залучені матеріали могильників з усього ареалу пам'яток бабинського культурного кола, від Нижньої Волги на сході до Нижнього Дунаю на заході. Загальна кількість поховальних комплексів сягає майже 3,5 тис. Враховуючи нерівнозначність збереженості та документованості, а відтак інформативності матеріалів, отриманих на протязі більш ніж сторічного періоду розкопок курганів, використана в роботі статистична вибірка є дещо меншою, хоча й перевищує тритисячну межу. Підкреслимо, що названі цифри відповідають не менш ніж 95 % джерел, які існують на сьогодні по бабинських поховальних пам'ятках взагалі, а тому залучена нами вибірка видається досить репрезентативною.

Дослідження. Виходячи з встановленої ще наприкінці 70-х рр. минулого сторіччя неоднорідності бабинської культури (культури багатоваликової кераміки) по всьому її ареалу та необхідності виділення в його межах локальних варіантів [2; 3], а також враховуючи сучасний стан розробок означеної проблеми [4; 18; 19; та ін.], джерелознавчий аналіз здійснювався нами по окремих регіональних групах Бабине, які зіставлялися між собою. Отримані результати підтвердили коректність саме такого методичного підходу.

У межах культурної області Бабине на сьогодні ми виділяємо як мінімум дві великі культурні зони, умовним кордоном яких виступає Дніпро. Оскільки обґрунтування цього положення виходить за рамки даної статті, обмежимося лише констатацією того, що пам'ятки східної зони ми об'єднуємо у *Дніпро-Донську бабинську*

¹ Для ілюстрації цього наведемо лише цитату з В. Дая: «АЛЬЧИКЪ м. арх. игорная говяжья надкопытная кость, козна, козанъ, бабка, костыга, шляжъ, лодыга, баска; латинс. Talus» [9, с. 13].

культуру, а західної — у *Дніпровсько-Прутську*, виділяючи у складі останньої декілька локальних варіантів — південний (степовий), північний (лісостеповий) та західний (Дністровсько-Прутський). Запропонований, поки що попередній, розподіл повністю не відображує існуючої варіативності регіональних груп, зокрема Кримської, яка умовно віднесена до степового варіанту Дніпровсько-Прутської бабинської культури, хоча включає, крім типових пам'яток цієї групи, ще й пам'ятки своєрідної Євпаторійської групи. Але така схема досить адекватно відбиває загальні тенденції щодо внутрішньої структури того археологічного феномену, який ми йменуємо культурною областю (або культурним колом) Бабине. Отож розглянемо предмет нашого дослідження відповідно до кожної з регіональних груп Бабине.

Дніпро-Донська бабинська культура

Із загального масиву у 1066 поховань Дніпро-Донської групи астрагали зустрічаються в 47 комплексах (4,4 %). Наведений показник питомої ваги поховань з астрагалами в цілому є досить близьким до відповідних даних по інших степових культурах бронзової доби Східної Європи [34, с. 50, табл. 1]. Об'єктивність отриманого результату також підтверджується схожістю результатів по окремих районах дніпро-донської бабинської області, що демонструє табл. 1.

Таблиця 1

Питома вага поховань з астрагалами по регіональних групах
Дніпро-Донської бабинської культури

Область	Кількість комплексів	Питома вага (%)
Волгоградська	1	3,8
Ростовська	9	3,7
Луганська	8	5,1
Донецька	14	7,0
Запорозька	5	3,7
Дніпропетровська	5	3,0
Харківська	1	1,6
Полтавська	3	13,6
Миколаївська	1	16,6
УСЬОГО	47	4,4

По більшості областей питома вага бабинських поховань з астрагалами коливається в діапазоні 3,0–7,0 %. За ці межі в той чи інший бік виходять показники лише тих областей (Харківська, Полтавська, Миколаївська), де загальна вибірка поховань є малочисельною, тобто непрезентабельною.

Враховуючи рідкість знахідок астрагалів, вірогідність відкриття їх в єдинокультурних комплексах одного курганного могильника, а тим більше одного кургану, є невисокою. Тим не менш, такі випадки відомі. Зокрема, у могильниках Руський Колодязь IV на Міуському півострові та Преображенка II на Дніпропетровщині у двох різних курганах могилянської групи знаходилося по одному бабинському похованню з астрагалами [16, с. 145, 147; 15, с. 21, 22]. А курган 8 Шахтарського могильника на Донеччині та Михайликівська могила на Полтавщині містили по два бабинських поховання з астрагалами [35; 23, с. 49].

Якоїсь жорсткої залежності між наявністю астрагалів в похованні та його стратиграфічною позицією в кургані не виявлено. Поховання з астрагалами були як основними в курганах (19 випадків або 73 % від комплексів з чітко встановленою стратиграфічною

позицією), так і впускними з досипкою (4 або 15 %) чи без неї (3 або 11 %). Ще 13 комплексів були впускними в кургани, але по них ми не маємо даних стосовно наявності чи відсутності над ними досипки; по 8 комплексах зовсім відсутні дані щодо їх стратиграфічної позиції. Високий показник ознаки «наявність індивідуального насипу або досипки» для поховань з астрагалами (88 %) не повинен збивати з пантелику, оскільки він повністю відповідає середньому рівню курганного будівництва Дніпро-Донської бабинської культури [21, с. 18, 20; 22, с. 30, 32].

Не виявилось такої залежності і відносно типу поховальних споруд: астрагали супроводжували поховання, здійснені в ґрунтових ямах (24 випадки або 64,9 % від загальної кількості споруд встановлених типів), у насипах курганів — ймовірних ямах (10), дерев'яних рамах (9 або 24,3 %), кам'яних скринях (3 або 8,1 %) і навіть катакомбній конструкції (1 або 2,7 %). Питома вага кожного типу споруди дуже близька відповідним показникам по культурі в цілому.

Стосовно хронологічної позиції поховань з астрагалами можна констатувати: вони відомі практично у всіх горизонтах могильників Дніпро-Донської бабинської культури. Враховуючи те, що час існування Дніпро-Донської групи припадає головним чином на ранній та середній етапи в загальній періодизації культурного кола Бабине, цілком логічно, що і основна маса поховань з астрагалами репрезентує саме ці етапи. Наочно це відбиває факт сполучення в замкнених комплексах астрагалів з пасовими планковогачковими пряжками (1 випадок) та відповідними типами кістяних підвісок-медальйонів: частіш кільцевими без бортика (6 випадків) та з бортиком (5), рідше з бортиком і додатковим маленьким отвором (1).

Судячи з нечисельних доступних нам археозоологічних визначень, у досліджуваних поховальних комплексах у більшості присутні таранні кістки вівці, рідше кози, ще рідше свині (у тому числі дикої) та сайгака. Для ілюстрації цього висновку наведемо найбільш наочні приклади, пов'язані з комплексами, у яких зустрічаються великі за кількістю набори астрагалів. Так, у похованні 1 кургану 4 Макиївського могильника, за визначенням В. І. Бібікової та О. П. Журавльова, серед приблизно 150 астрагалів виділяються такі, що належали козі домашній, вівці та дикій свині [6, с. 66]. У похованні 13 Михайликівської могили², за визначенням О. П. Журавльова, зі 132 таранних кісток «60 (24 лівих та 36 правих) належали вівці домашній, 7 (3 лівих та 4 правих) — козі домашній і 2 (1 ліва та 1 права) — сайгаку. 69 кісток видовому визначенню не підлягають» [13, с. 56]. Поховання 8 кургану 2 могильника Хамуш-Оба у Донецькому Надазів'ї [28] містило 115 астрагалів, серед яких О. П. Журавльовим³ визначено 109 екземплярів від 55 особин вівці домашньої, 3 фрагменти від вівці чи кози, 2 екземпляри від 2 особин (молодої та дорослої) свині домашньої, 1 екземпляр від сайгака. У похованні 4 кургану 2 могильника Відродження II на Донеччині було виявлено 76 таранних кісток дрібної рогатої худоби [17, с. 188], частину яких, що збереглася, опрацював О. П. Журавльов, визначивши серед них 15 екземплярів від 10 дорослих особин

² Автори публікації [23], а також деякі дослідники [34, с. 50] відносять поховання Михайликівського кургану до ранньозрубних. На наш погляд, для такої атрибуції немає достатніх підстав. Навпаки, комплекси східної половини довгої могили (пп. 1–6) репрезентують класичну Дніпро-Донську бабинську культуру раннього етапу. Що ж стосується поховань західної половини (пп. 7–14), вони за своїми обрядовими ознаками є синкретичними, або точніше перехідними, бабинсько-зрубними, але ніяк ще не зрубними, оскільки не мають провідного культурного індикатора — керамічного посуду в могилі. Ці комплекси можуть розглядатися як пізньобабинські, або такі, що відбивають процес формування місцевого, лісостепового, варіанту бережнівсько-маївської зрубної культури.

³ Визначення остеологічних матеріалів з Хамуш-Оби та Відродження II здійснені О. П. Журавльовим 21.02.2002 р. під час його роботи в археологічних фондах Донецького національного університету. Щиро дякуємо дослідникові за дозвіл використання отриманих результатів.

вівці домашньої, 1 екземпляр від дорослої особини кози домашньої, 12 фрагментованих екземплярів від вівці чи кози.

Доступна нам інформація свідчить, що майже у всіх залучених нами комплексах знайдені звичайні, додатково не оброблені таранні кістки тварин. Лише в одному з поховань (с. Клинове Донецької обл.) знаходився набір з 36 астрагалів, частина з яких мала сточені сторони та по декілька нарізок на них [32, с. 23].

Загальна статистика, що відбиває присутність та кількість астрагалів у похованнях різних статево-вікових груп, подана в табл. 2.

Таблиця 2

**Астрагали в похованнях
Дніпро-Донської бабинської культури**

Кількість астрагалів	1	2	3	4	6	7	8	11	12	15	18	>20	32	35	36	>50	76	100	115	138	150	
Дорослі	5			1																		
Чоловіки	4					1																
Жінки	2												1									
Підлітки	1				1						1					1				1	1	
Діти	4		2		1			1	1	1					1	2		1	1			1
Невизн. стать				1	2	1	1							1								
УСЬОГО	16	3	3	1	4	2	1	1	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1

Як видно з наведених даних, кількість астрагалів у могилі суттєво коливається: від 1 до 150. Однак частіш за все зустрічається 1 астрагал. Незважаючи на деяку повторюваність випадків з 2, 3, 6, 32 та 36 астрагалами, серійними їх не назвеш. Практично одиничними є усі інші варіанти. Хоча астрагали й зустрічаються в похованнях усіх статево-вікових категорій, нескладно помітити певну кореляцію між віком померлого та кількістю супроводжуючих його астрагалів. Так, для поховань дорослих, незалежно від статі, характерним слід визнати наявність 1 астрагала. Для поховань же дітей та підлітків ледве не правилом є присутність цілого набору альчиків, нерідко доволі великого, що складається з кількох десятків і навіть сотні-півтори кісточок.

Практично у всіх відомих нам комплексах Дніпро-Донської бабинської культури астрагали містились у середині могильної споруди, безпосередньо навколо решток померлого. Відомий лише один випадок знаходження близько 100 астрагалів у сумнівному контексті: кістки лежали на дольці кам'яної скрині на дереві, а зверху перекривалися шаром каменів. Автори розкопок інтерпретують цей випадок як такий, коли астрагали попередньо знаходилися на перекритті могили, а пізніше «упали в яму разом з перекриттям» [24, с. 66, рис. 79, 1–2]. На наш погляд, цей варіант не є безперечним, і археологічний контекст, який, щоправда, доступний нам лише на підставі даних публікації, дозволяє припускати, що астрагали в ході здійснення поховального ритуалу були покладені саме в могилу, на якийсь дерев'яний предмет, скажімо, блюдо чи тацю. На такий варіант відтворення обрядових дій натякає й та обставина, що інших випадків фіксації астрагалів на перекритті чи в заповненні бабинських могил нам невідомо. Та й кількість самих кісточок у даному випадку обчислюється не одиницями, а цілою сотнею, що знов-таки є характерним для випадків покладення їх у могилу.

Аналіз локалізації астрагалів у похованнях не дозволив виявити якихось стійких тенденцій. Відносно тіла померлого астрагали розміщалися практично в усіх можливих місцях: з різних боків навколо голови (12 випадків), попереду на рівні грудей (7), живота та колін (8), у ногах (5), за тазом (4), за спиною (4), за шиєю (4). Якщо вести підрахунки по чотирьох умовних секторах, що складають дві пари опозицій верх–низ та перед–зад, то виходить, що у верхньому відносно тіла небіжчика секторі астрагали зафіксовано 3 рази, у нижньому — 5, передньому — 22, задньому — 14. Таким чином,

переважаючими виявляються позиції, коли астрагали розміщали позаду і особливо попереду від померлого. До цього треба додати, що найбільші набори, що налічували від кількох десятків до півтори сотні кісток, частіше знаходилися попереду та позаду від тіла покійника. При цьому типовим треба визнати щільне розсіпання чи укладення астрагалів на дні могили у вигляді витягнутого вздовж тіла скупчення, рідше округлої в плані купки кісток. Виділяється поховання, у якому 15 таранних кісток і крем'яний відщеп були викладені чітким ланцюжком поза спиною маленької дитини. На рис. 1 подані поховальні комплекси, що демонструють такого роду приклади.

У небагатьох випадках (4–5 поховань) астрагали локалізувалися в могилі не в одному, а в кількох місцях. Зокрема простежено такі варіанти: попереду живота (5 астрагалів)—за тазом (1 астрагал); за шиєю (6)—попереду грудей (1); попереду живота (більше 10)—перед обличчям (1); перед обличчям (1)—в області грудної клітини та зігнутих рук (15)—перед тазом (2)—навколо стоп (1)—за тазом та ногами (17)—за головою (2)—навколо тімені (1).

Незначна кількість бабинських комплексів з астрагалами та дефіцит антропологічних статеві-вікових визначень не дають можливості проведення достовірних статистичних підрахунків та будь-яких складних кореляцій, як то було зроблено, наприклад, для відповідних пам'яток зрубної спільноти [33; 34]. Але навіть отриманих нами результатів достатньо для того, щоб зробити висновок про значну тотожність формопроявлень використання таранних кісток у поховальній практиці Дніпро-Донської бабинської та зрубної культур. Ця схожість проявляється як за показниками питомої ваги відповідних поховань на загальному фоні, кількості астрагалів у комплексах, кореляції останнього показника з віковими групами, особливостями локалізації кісточок в могилі, так і за іншими деталями.

Дніпровсько-Прутська бабинська культура

Як зазначалося вище, у складі Дніпровсько-Прутської бабинської культури, на відміну від досить єдиної Дніпро-Донської, ми виділяємо декілька регіональних груп або локальних варіантів. Загальна кількість поховальних комплексів у межах Дніпровсько-Прутської області Бабіне в нашій вибірці дорівнює 2400. Поховань з астрагалами серед них відомо 27, що складає лише 1,12 % від загальної кількості. Особливо підкреслимо той факт, що комплекси ці розподілено далеко нерівномірно по кожній з регіональних груп. Переважна більшість їх (26) зосереджена в південній (15) та західній (11) групах, у той час як північна (лісостепова) група включала тільки 1 комплекс. Перерахунок питомої ваги комплексів з астрагалами до загальної кількості поховань по відповідних локальних варіантах дещо корегує цей показник і доводить його для степової групи до 1,4 %, для західної — до 1,16 %, а для лісостепової — до 0,35 %. Крим взагалі не дав поховань бабинського кола з астрагалами, хоча у випадку появи такого комплексу, з урахуванням відомої зараз загальної вибірки по півострову (99 поховань), питома вага його навряд чи перевищить показник степової дніпровсько-прутської групи.

Враховуючи обмеженість вибірки поховань з астрагалами в Дніпровсько-Прутській бабинській культурі, статистичні викладки з нею по тих чи інших ознаках будуть менш інформативними та достовірними, ніж по Дніпро-Донській. І все-таки наведемо деякі дані. Враховуючи схожість попередніх результатів, отриманих по південній (степовій) та західній (Дністровсько-Прутській) групам, а також певну близькість пам'яток цих груп взагалі, будемо наводити дані по цим двом групам разом. Ці результати будемо умовно об'єднувати в межах степового варіанту, протиставляючи його лісостеповому, що навряд чи викривить загальну картину по культурі, а лише продемонструє існуючі контрасти.

Поховання з астрагалами досить рівномірно розповсюджені по території степового варіанту, що демонструє табл. 3, не суттєво різняться й питома вага.

Рис. 1. Поховання з астрагалами Дніпро-Донської бабинської культури:

1-3 – Відродження II к. 2 п. 4; 4-6 – Макіївка к. 4 п. 1; 7-10 – Цимлянка I к. 3 п. 1; 11-13 – Мамай-гора п. 15; 14 – Шахтарськ к. 8 п. 3; 15-16 – Михайлики п. 13.

Питома вага поховань з астрагалами по регіонах
Дніпровсько-Прутської бабинської культури (степовий варіант)

Область	Кількість комплексів	Питома вага (%)
Дніпропетровська	2	0,94
Запорозька	4	1,76
Херсонська	4	2,45
Миколаївська	5	1,14
Одеська	3	0,63
Молдова	7	1,63
УСЬОГО	25	1,24

Незважаючи на рідкість знахідок астрагалів у цій, західній половині культурної області Бабине, тут, а точніше в Дністровсько-Прутському межиріччі, спостерігаються випадки не меншої, навіть дещо більшої, ніж на сході, концентрації відповідних комплексів у межах одного могильника чи кургану. Зокрема, у могильнику поблизу с. Нікольське зустрінуті 3 поховання з астрагалами, 2 з яких були зосередженими в одному кургані 13 [1, с. 88, 121–122].

Усі без виключення комплекси з астрагалами були впускними в існуючі кургани і в 17 випадках достовірної фіксації стратиграфії не мали індивідуальних досипок. Така ситуація повністю відповідає загальній практиці курганного обряду поховання Дніпровсько-Прутської бабинської культури [21, с. 20; 22, с. 32]. Не виявлено ніяких особливостей в типах могильних споруд досліджуваних комплексів (коли такі були зафіксованими): 8 поховань здійснені в ямах (61,5 %), 5 — у підбоях (38,5 %).

Хронологія розглядуваних поховань з астрагалами в цілому відповідає порівняно пізній позиції Дніпровсько-Прутської бабинської культури, порівняно з Дніпро-Донською. Показовим у даному випадку є й те, що тричі астрагали тут сполучалися з пізнім типом кістяних підвісок-медальйонів — овальних з жолобчастим перетином та додатковим малим отвором. Помічено, але не знаходить досі пояснення, що всі випадки сполучення астрагалів з цими медальйонами припадають на пам'ятки Дніпро-Дністровського межиріччя, тоді як в Дністровсько-Прутському межиріччі (тобто західному локальному варіанті) вони не відомі.

Кореляція між статеві-віковими характеристиками померлих і кількістю супроводжуючих їх астрагалів наведена в табл. 4.

Таблиця 4

Астрагали в похованнях
Дніпровсько-Прутської бабинської культури

Кількість астрагалів	1	2	4	5	≥6	7	10	11	13	29	43	Невизн.	УСЬОГО
Дорослі	3	1		1				1					6
Чоловіки	1		1										2
Підлітки												1	1
Діти	3	2							1	1	1		8
Невизн. стать	2	1				1	1				1	1	7
УСЬОГО	9	4	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	25

Наведене зведення цифр демонструє тенденції, схожі з тими, що були виявлені раніше по Дніпро-Донській бабинській групі, хоча й з деякими відмінностями. Зокрема, кидається в очі відсутність великих наборів альчиків, що включали би більше півсотні

кісточок. Деякі особливості виявлені і стосовно локалізації астрагалів у могилі, по відношенню до небіжчика. Якщо використати наведений вище принцип розподілу простору навколо померлого на 4 сектори, то наповненість цих секторів астрагалами виглядає наступним чином: верхній — 1 випадок, нижній — 1, передній — 11, задній — 8. Сектор «позаду небіжчика» містив лише одиничні та невеличкі набори астрагалів (до 5 кісточок). При цьому відмітимо, що переважна більшість знахідок у задньому секторі (6) припадає на місце за потилицею. З трьох крупних наборів один (близько 43 астрагалів) був розсипаний по дну вхідної шахти підбійної могили (рис. 2, 1–5), другий (43 астрагали) був розсипаний по ногах небіжчика і третій (29 астрагалів) був укладений трьома паралельними ланцюжками перед обличчям та грудьми померлої дитини чи підлітка (рис. 2, 6–8). Серед кісток останнього набору (Червоний Став к. 1 п. 6, Миколаївської обл.) були такі, що мали сточені сторони та нарізки [36].

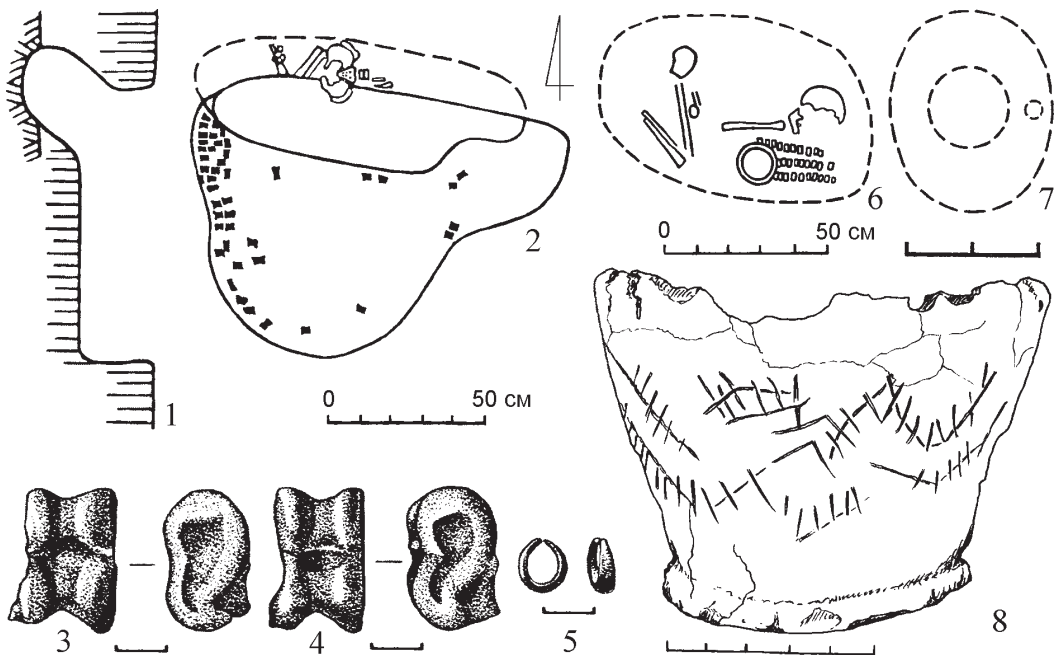

Рис. 2. Поховання з астрагалами Дніпровсько-Прутьської бабинської культури:

1–5 — Никольское к. 8 п. 10; 6–8 — Червоний Став к. 1 п. 6.

Відомий випадок (поховання 2 кургану 12 могильника Мала Білозерка), коли астрагали в кількості 15 штук було складено в дерев'яну мисочку, поставлену попереду грудей підлітка [27, с. 112]. Цю знахідку В. В. Отрощенко здогадно визначив як набор дитячої гри [26, с. 74].

Ще один комплект виділяється тим, що з чотирьох знайдених в ньому астрагалів один мав просвердлений отвір: Пелагіївка к. 1 п. 20, також з Миколаївщини [37, с. 94–95, рис. 9]. Цікаво в цьому зв'язку, що єдиний у лісостеповому дніпровсько-прутьському варіанті поховальний комплекс (Сугоклійський курган п. 15 на Кіровоградщині) включав знахідку одного астрагала-амулета, який мав прокреслений хрест і наскрізний отвір для підвішування та лежав на шийних хребцях [5, с. 15]. Така паралель видається нам не випадковою і пояснюється приналежністю пелагіївського та сугоклійського поховань до однієї культурної групи — лісостепової дніпровсько-прутьської. Звернемо увагу на те, що Пелагіївський могильник, знаходячись на Середньому Інгулі, територіально тяжіє вже до лісостепової зони. Від Сугоклійського кургану, розкопаного на

Верхньому Інгулі, його відокремлює 85 км. За обрядовими ознаками, а особливо деякими елементами могильної споруди (перекриття ями дерев'яною кришкою з цільного розщепленого стовбура, на кшталт бабинських трун-когод, з використанням у конструкції дерев'яних стовпчиків), розглядуваний пелагіївський комплекс також демонструє ознаки лісостепового варіанту Дніпровсько-Прутської бабинської культури.

У літературі відомі згадки ще про деякі комплекси з астрагалами, віднесені до бабинської культури (ЖБК) досліджуваної області. Серед них виділимо досить цікаве поховання 7 кургану 3А «Захаркіна могила» поблизу с. Лиман на Одещині, в якому в районі черепа небіжчика знайдено 21 астрагал вівці, п'ять з яких мали просвердлений отвір, треба думати для підвищення [31, с. 28, рис. 7, 7–10]. Однак запропонована авторами публікація культурна атрибуція згаданого комплексу викликає сумнів, а тому ми утрималися від спокуси залучення його до аналізу.

Інтерпретація результатів

Розгорнута історіографія та аналіз різних точок зору щодо інтерпретації знахідок астрагалів у похованнях зрубної та інших культур бронзового і раннього залізного віку Східної Європи свого часу була наведена В. В. Цимідановим [33; 34]. Це звільняє нас від необхідності повторення такої процедури і певною мірою полегшує подальшу роботу. Оразу зазначимо, що ми, виходячи з принципів, методологічних міркувань, не схильні занурюватися у сферу історичних (соціальних, релігійних тощо) реконструкцій глибше, ніж на те дають підстави наявні джерела. Крім того, означені аспекти не є сферою наших безпосередніх наукових інтересів, і ми не претендуємо на ній на якісь відкриття, що й наголошувалося у визначенні мети даної роботи (*див. вище*).

Серед існуючих точок зору, висловлених з приводу місця та призначення астрагалів у системі поховального обряду степових культур бронзового віку Східної Європи та суміжних територій, однією з найбільш аргументованих видається підхід, відповідно з яким ці артефакти варто розглядати як атрибути якихось ритуальних маніпуляцій, у т. ч. ритуальних грань та ворожби [14, с. 66–69; 33, с. 222–229, 236; 34, с. 57]. Дійсно, на таке призначення астрагалів натякають як чисельні етнографічні паралелі, так і аналіз археологічного контексту десятків чи навіть сотень поховальних комплексів різних археологічних культур, матеріалів поселень та святилищ. Серед цих аргументів особливо виділимо факти присутності в деяких комплексах альчиків екземплярів, штучно пристосованих до гральних або ворожбових маніпуляцій шляхом сплюскування граней і нанесення на них прокреслених позначок; присутність в окремих наборах предметів особливого призначення, відмінного від основної маси кісточок-астрагалів, а також наявність додаткових приладів у вигляді кам'яних чи глиняних плит-дошок. Зазначимо, що знахідки такого роду предметів відомі не лише серед добре знаних поховань зрубної культури, але й бабинських. Про комплекси з підправленими та позначеними астрагалами писалося вище. Зараз же звернемо увагу на також згадуване вище поховання 8 кургану 2 могильника Хамуш-Оба (поховання підлітка), у якому серед купи зі 115 астрагалів був знайдений кістяний предмет у вигляді порожнистого конуса. Цей конус був зроблений з проксимальної фаланги великого копитного шляхом загострення її дистального кінця та просвердлення проксимальної суглобної поверхні. З пам'яток бабинської культури походить ще два таких вироби достовірно та один — припустимо. Один конус, виготовлений із проксимальної фаланги коня, був знайдений на поселенні Роздольне на Кальміусі, де він «з достатнім ступенем достовірності» пов'язується з бабинськими житлами [7, с. 216, рис. 3, 1; 8, с. 173, рис. 27, 3]. Висновок авторів публікації про те, що ця знахідка правила за руків'я якогось інструменту, на наш погляд, не є переконливим. Ще один конус пов'язується з бабинським дитячим похованням 2 кургану 7 могильника Юдинський III, що на правобережжі Нижньої Донщини [Розкопки В. В. Яценко, 1997 р.]. Назвемо також яскравий комплекс дитячого поховання 12 кургану 10 могильника Чотири брати II в пониззі

Маничу, у якому, окрім іншого реманенту, згадується набір астрагалів [30, с. 127]. З наукового звіту про розкопки названої пам'ятки вдалося почерпнути додаткову інформацію про те, що в похованні 12 «позаду потилиці похованого і вздовж тіла до рівня тазу була насипана купка баранячих бабок і астрагальчиків (35 шт.)» [29, д. 5662]. На звітному рисунку 46 подане фото, де зафіксована ділянка дна могили 12 з купкою астрагалів на ньому. Так от, серед усіх кісточок, які дійсно представляють собою астрагали, чітко виділяється одна, що може бути визначена як проксимальна фаланга з загостреним епіфізом і просвердленим діафізом — тобто конус [29, д. 5662а, табл. XXXIV, рис. 46]. Якщо ми не помиляємось в останньому випадку, то з бабинською культурою (саме Дніпро-Донською) можливо пов'язувати 4 знахідки кістяних конусів.

Аналогічні вироби відомі також у матеріальному комплексі лолінської культури Північно-Західного Прикаспію, яка являє собою посткатакомбне утворення, синхронне і сусіднє на південному сході з Дніпро-Донською бабинською культурою [20; 25]. Усі п'ять знахідок кістяних конусів тут походять з могильників. Два з них опубліковані: Весела Роща III к. 25 п. 2, Калиновський к. 1 п. 7 [10, с. 260–261, рис. 9; 11, с. 140, рис. 22, 1–3]. Важливим для нас є те, що всі конуси в лолінській культурі, як і в бабинській, зустрінуті в похованнях підлітків та дітей, а у двох з п'яти випадків вони сполучалися з комплектами астрагалів, у тому числі з підточеними сторонами. Такий археологічний контекст досить прозора натякає на призначення подібних наборів для ворожби чи гри, у якій одиничний конус, вочевидь, виконував відмінну від маси астрагалів функцію, що дає підстави умовно називати його фішкою.

Не можна обійти увагою і унікальне для бабинської культури сполучення в одному комплексі (згадуване вище поховання 1 кургану 4 Макіївського могильника), що супроводжував підлітка 15–16 років, «пласкої кам'яної плитки підтрикутної форми» розмірами 24×12×2 см та покладеного на неї набору зі 150 астрагалів (рис. 1, 4–6) [6, с. 66, табл. 1, рис. 7, 3–5]. На кшталт аналогічних знахідок зрубної культури [14, с. 64–65, рис. 2, 3], В. В. Циміданов небезпідставно припустив функціональне призначення цієї кам'яної плити як «гральної дошки» і, з урахуванням інших даних, дійшов висновку про успадкування зрубною культурою якихось грань з таранними кістками з середовища попередньої бабинської культури [33, с. 224].

Важко сказати однозначно, чи всі знахідки астрагалів у похованнях, будь то одинична кісточка або цілий набір, мали однаковий ритуальний контекст та несли єдине семіотичне навантаження. Деякі обставини все ж таки схиляють до заперечного розв'язання висунутої альтернативи. У всякому разі, не можна ставити в один ряд з так званими гральними комплектами ті рідкісні для пам'яток бабинського кола випадки, приклад якого ми маємо в розглянутому вище похованні 15 Сугоклійської могили, де астрагал з прокресленим хрестом і просвердленим отвором для підвішування лежав в області шиї, що натякає на виконання ним функції на кшталт амулета-оберегу. Між іншим, відсутність такого роду знахідок на поселеннях і в поховальних комплексах зрубної культури стала підставою для висновку про заперечення оберегової функції для зрубних астрагалів [33, с. 223].

Крім цього, виникають і інші сумніви щодо ототожнення семіотичного навантаження всіх астрагалів, незалежно від контексту їх перебування в закритому поховальному комплексі (кількість, локалізація, статеві-вікові прив'язки та ін.), як то пропонується для зрубної культури. У першу чергу пов'язані вони з існуючими розбіжностями, які демонструють поховання на рівні статеві-вікових (точніше, вікових) груп, що наочно було продемонстровано В. В. Цимідановим для зрубної, а нами, для бабинської культур. Незважаючи на зусилля дослідників і величезний об'єм проведеної деякими з них роботи, вважати закритими питання, пов'язані з інтерпретацією такої категорії знахідок, як астрагали, поки що зарано.

Підводячи підсумок проведеному дослідженню, можна констатувати наступне. Пам'ятки культурного кола Бабине в цілому демонструють єдину традицію використання

в системі поховального обряду такої категорії приданого, як астрагали. Є підстави вважати цю традицію місцевою і шукати її витoki в старожитностях попередніх епох, як найменше в середовищі катакомбних культур Надчорномор'я. Разом з тим, досить чітко простежуються і деякі регіональні особливості у формопроявленнях досліджуваної ритуальної практики, що черговий раз засвідчує неоднорідність археологічного феномену Бабине і необхідність виділення в його межах самостійних культур, іноді з локальними варіантами.

Традиція супроводу померлих астрагалами знайшла свій подальший розвиток в упадкуючій Дніпро-Донське Бабине — бережнівсько-маївській зрубній культурі, а можливо, й культурах фінальної бронзи і раннього заліза, що підтверджується цілим комплексом показників, як статистичних, так і конкретних фактичних.

Оцінюючи перспективи подальших досліджень у даному напрямку, наголосимо на необхідності проведення роботи, аналогічної здійсненій по бабинським та зрубним старожитностям, для пам'яток катакомбних культур, враховуючи їх локальні особливості. Це надасть реальні підстави для порівняльного аналізу, а з урахуванням комплексу інших даних — відтворення історичної ретроспективи, яка обов'язково повинна враховувати не тільки принцип хронологічної спадкоємності, а й принцип територіальної вертикалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Агульников С., Сава Е.* Исследования курганов на левобережье Днестра. — Кишинэу, 2004.
2. *Безанская С. С.* Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики//Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. — Донецк, 1979.
3. *Безанская С. С.* Культура многоваликовой керамики//Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986.
4. *Берестнев С. И.* К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины//Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. — Самара, 2001.
5. *Болфрик Ю. В., Николова А. В.* Отчет об охранных исследованиях Сугоклейского кургана (эпохи ранней-средней бронзы) в городе Кировограде в 2004 году//Научный архив ИА НАН України.
6. *Гершкович Я. П., Шепель Е. А.* Макеевский курганный могильник эпохи бронзы //Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987.
7. *Горбов В. Н., Усачук А. Н.* О контакте архаичной срубной и позднемноговаликовой культур на Приазовской возвышенности//Бронзовый век Восточной Европы. — Самара, 2001.
8. *Горбов В. Н., Усачук А. Н.* Раннесрубно-многоваликовский горизонт поселения Раздольное в Приазовье//Археологический альманах. — № 10. — Донецк, 2001.
9. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. — М., 1981. — Т. 1.
10. *Дервиз П. Г.* Группа погребений финального этапа среднебронзового века курганов Ставропольской возвышенности//Древности Ставрополя. — М., 1989.
11. *Державин В. А.* Погребения эпохи бронзы из курганов у хут. Веселая Роща (по материалам экспедиции 1980 г.)//Древности Ставрополя. — М., 1989.
12. *Журавлев О. П.* О методике полевых определений костей скелета домашних овец и коз из археологических памятников//Новые методы археологических исследований. — К., 1982.
13. *Журавлев О. П.* Остеологический материал из раннесрубного кургана у с. Михайлики Полтавской области//Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990.

14. *Ковалева И. Ф.* Срубные погребения с наборами альчи́ков//Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1990.
15. *Ковалева И. Ф., Андросов А. В., Мухомад С. Е., Шалобулов В. Н.* Раскопки курганов в Среднем Присамарье//Проблемы археологии Поднепровья. — Вып. 2. — Днепропетровск, 1985.
16. *Копылов В. П., Науменко С. А.* Два кургана бронзового века у с. Русский колодец //Ильюков Л. С., Казакова Л. М. Курганы Миусского полуострова. — Ростов-на-Дону, 1988.
17. *Литвиненко Р. А.* Курганный могильник Возрождение II на Донетчине//Российская археология. — 1993. — № 3.
18. *Литвиненко Р. А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы//Бронзовый век Восточной Европы. — Самара, 2001.
19. *Литвиненко Р. О.* Культурно-таксономічний статус пам'яток типу Бабине III /Р. О. Литвиненко//Історичні і політологічні дослідження. — Донецьк, 2003. — № 3/4 (15/16).
20. *Литвиненко Р. А.* Восточная периферия бабинского очата культу́рогенеза//Проблемы археологии Нижнего Поволжья: Тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. — Волгоград, 2004.
21. *Литвиненко Р. О.* Курганне будівництво бабинської культури//Древности. 2004. — X., 2004.
22. *Литвиненко Р. О.* Регіональні особливості курганного будівництва бабинської культури//Історичні і політологічні дослідження. — 2004. — № 4 (22).
23. *Луговая Л. Н., Шилов Ю. А.* Михайликовский курган раннесрубного времени //Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990.
24. *Ляшко С. Н., Попандопуло З. Х., Дровосекова О. В.* Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка). — Запорожье, 2004.
25. *Милоход Р. А.* О погребениях финала средней бронзы Северо-Западного Прикаспия//Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее. — М., 2003. — Ч. I.
26. *Отрощенко В. В.* Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Рукопись дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981//Науковий архів ІА НАН України. — Ф. 12. — Оп. 2. — № 598.
27. *Отрощенко В. В., Болтфик Ю. В., Ляшко С. Н., Никитенко М. М., Попандопуло З. Х., Савовский И. П., Томашевский В. А., Шеланов С. М., Шилов Ю. А., Шкарбан А. С.* Отчет Запорожской экспедиции за 1975 г./Науковий архів ІА НАН України. — № 1975/2.
28. *Посредников В. А., Кравец Д. П., Евглевский А. В., Литвиненко Р. А., Зарайская Н. П., Косиков В. А.* Отчет о работах новостроечной экспедиции Донецкого университета в 1991 г./Науковий архів ІА НАН України. — № 1991/133.
29. *Романовская М. А.* Отчет о раскопках 1974 г. в междуречье р. Сала и р. Маныча //Архив ИА РАН. — Р-1. — Д. 5662, 5662а.
30. *Романовская М. А.* Работы Багаевского отряда//АО 1974 г. — М., 1975.
31. *Субботин А. В., Тоцев Г. Н.* Археологические древности Буджака. Курганная группа у с. Лиман. — Запорожье, 2002.
32. *Татаринов С. И., Федяев С. И., Федотов С. А.* Археология Бахмутского края. — Артемовск, 1997.
33. *Цимиданов В. В.* Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа//Археологический альманах. — № 10. — Донецк, 2001.

34. Цимиданов В. В., Чаур Н. А. Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности//Древности Подонцовья. — Луганск, 1997.
35. Шаповалов Т. А., Кравец Д. П., Привалов А. И., Посредников В. А., Кульбака В. К., Косиков В. А., Евглевский А. В., Подобед В. А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1987 г.//Науковий архів ІА НАН України. — № 1987/130.
36. Шапошникова О. Г., Балушкин А. М., Гребенников Ю. Г., Добженко Н. Д., Елисеєв В. Ф., Ключинцев В. Н., Ребедайло Г. П. Отчет о работе Николаевской (Ингульской) экспедиции за 1980 г.//Науковий архів ІА НАН України. — № 1980/6.
37. Шарафутдинова И. Н. Курган у с. Пелагеевки//Древности Поингулья. — К., 1977.

Summary

R. Litvinenko. Burials of a Babino Cultural Circle With Pasterns

The present article is devoted to research of burials of Babino cultural circle into which funeral stock included a bones of joints of the hooped animals legs, frequently named pasterns (in Latin — Talus, in Ukrainian and in Russian — astragal). The all-round statistical data and the analysis of archaeological contexts of pasterns finds in burials are submitted. It was possible to reveal local features of use of pasterns in funeral ritual for Dnepr-Don Babino and Dnepr-Prut Babino cultures. The conclusion that, at least, a part from pasterns in burials performed a semiotics meaning of ritual knuckle bones or fortunetelling bones is made. Practice of use of pasterns in a funeral ceremony of tribes of Babino culture has been inherited by the population of Timber-Grave cultures. In the long term researches it is necessary to carry out the similar analysis of sources of Catacomb cultures, and then to lead the retrospective comparison of the data on cultures of a middle and late Bronze Age of Northern Black Sea region.

